

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/99/67-72>

Aytəkin Qurbanova
Bakı Slavyan Universiteti
qurbanovaaytekin038@gmail.com

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN “TANRI DAĞINDA” BƏDİİ-FƏLSƏFİ ƏSƏRİNDƏ TÜRKÇÜLÜK, TƏSƏVVÜF VƏ ŞAMANİZM İDEYASI

Xülasə

XX əsr Azərbaycanının publisist, şərqşünas alim, tənqidçi, ictimai xadim, ziyalı Əhməd bəy Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsərində türkçülük, şamançılıq, təsəvvüf ideyalarının ifadəsinə böyük əhəmiyyət verilir. Əsər ədəbiyyat və mifologiyanın ortaq müstəvisində zəruri olan məsələləri əhatə edir. Əsərin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, yalandan, qorxaqlıqdan, zorakılıqdan, ikiüzlülükdən, saxtakarlıqdan təmizlənmiş əsərin qəhrəmanı, ruhu və nəfsi Tanrı hüzuruna çıxmış, türk millətinin elçiləri Allah dağında and içmişlər, andın məzmununda isə türk millətinin birliyi əsas yer tutur. Qəhrəmanın yolu təsəvvüfün təriqət, həqiqət və maarifçilik mərhələlərindən keçir. Təsəvvüfdə saleh və kamil insan üçün ən mühüm vəzifələrdən biri də nəfslə vuruşmaq və onu öldürməkdir. Əsərdə şaman ideyaları şaman əfsanələrindən qidalanır, şaman Azərbaycanda, Qırğızıstanda, Qazaxıstanda, Ural-Altayda və s.-də yaşayır. Türklərin mifologiyasında universal, yarı əfsanəvi, yarıcanlı din xadimi olmaqla, Tanrı ilə İnsan arasında halqa rolunu oynayan şamanlar, melodiyalar, şeirlər bəstələyir, qəhrəmanları affekt səviyyəsinə çatdırmaq iqtidarında olan rəqslər etməklə eyni zamanda ruhları çağırır, xəstəliklərə şəfa verir, müharibə zamanı öz əllərini ruhlandırır. Şəxsiyyətlər olduğu göstərilir. Əsərdə türk xalqının tarixi, mədəniyyətinin keçdiyi inkişaf yolu, türk xalqının gözəl təbiətinin təsviri, adət-ənənələri, qonaqpərvərliyi, türk vətəninə yaşayan xalqların birlik və həmrəyliyi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: türkçülük, təsəvvüf, “Tanrı dağında”, şamanizm, haqq yolu, kişilik yolu

Aytekin Gurbanova
Baku Slavic University
qurbanovaaytekin038@gmail.com

The idea of turkishism, sufism and shamanism in artistic and philosophical work "On the mountain of god" by Ahmed Bey Aghaoghlu

Abstract

The expression of the ideas of turkism, shamanism, and sufism has a great importance in the work "On the Mountain of God" by Ahmet Bey Aghaoghlu, publicist, orientalist scientist, critic, public figure and intellectual of XX century Azerbaijan. The work covers the necessary issues on the common level of literature and mythology. The main idea of the work is that the hero of the work, his soul and self, purified from lies, cowardice, violence, hypocrisy, and fraud, appeared before God, the ambassadors of the Turkish nation swore an oath on the Mountain of God, and the unity of the Turkic nation occupies the main place in the content of the oath. The hero's path passes through the sect, truth and enlightenment stages of Sufism. In Sufism, one of the most important tasks for a righteous person and a perfect person is to fight with the soul and kill it. In the work, the shaman's ideas are fed by shamanic legends, the shaman lives in Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Ural-Altai, etc. In the mythology of the Turks, being a universal, semi-legendary, semi-life religious figure, playing the role of a link between God and Man, shamans composing melodies and poems, dancing capable of bringing heroes to the level of affect, they are at the same time summoning spirits, curing diseases, inspiring their own hands during war. are shown to be personalities. The history of the Turkic people, the development path of their culture, the

description of the beautiful nature of the Turkic people, their traditions, hospitality, the unity and solidarity of the people living in the Turkish homeland are reflected in the work.

Keywords: *turkism, sufism, "On the mountain of god", shamanism, path of righteousness, path of masculinity*

Giriş

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan və Türkiyə ədəbi-mədəni ictimai fikir tarixinə çoxcəhətli və ensiklopedik şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur. O, M.Ə.Sabir, Mirzə Cəlil, Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, H.Cavid, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov kimi bizim dövrümüzün, bizim yüzilin ən parlaq simalarındandır (Ağaoğlu, 1930: 2). Onun Azərbaycan, türk, rus, fars, fransız dillərində yazdığı əsərlər XX əsr Azərbaycan ədəbi-bədii və ictimai-siyasi fikrinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Məlumdur ki, bədii-fəlsəfi əsərlər Azərbaycan mühacirət nəsr nümunələri arasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Mühacirət ədəbiyyatında bədii-fəlsəfi nəsr əsərlərinə Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında da rast gəlirik. Onun mühacirət dövrü nəsr əsərlərində əsasən problemlər ümumtürk kontekstində qoyulmuşdur və bu nəsr bütövlükdə türk tarixini, türk mifologiyasını, türk adət-ənənələrini özündə əks etdirir. Təhlillər onu deməyə əsas verir ki, onun bədii-fəlsəfi yaradıcılığında Milton, Russo, Monteskyö Lokk, Spenser kimi Qərbi Avropa klassiklərindən təsirlənməklə yanaşı, Parisdə təhsil aldığı illərdə Ernst Renan, Ceyms Darmsteter, Barbiye de Meynar, Qaston Paris, İppolit Ten və s. dostları və müəllimlərinin - Avropada elm, mədəniyyət sahəsinin tanınmış simalarının əsərlərindən bəhrələnmişdir (Akalın, 2004: 164).

Əhməd bəy Ağaoğlu "Tanrı dağında" əsərində türklərin əski yaşam tərzi və inanclarından bəhs edib və türk dünyası ilə bağlı düşüncələrini əks etdirib. O, bu əsərdə türk xalqlarının üzləşdiyi problemləri və onları doğuran obyektiv və subyektiv amilləri bədii şəkildə ifadə etmişdir. Əsər türkçülükə yanaşı şamanlıq, təsəvvüf ideyalarının ifadəsi baxımından maraq kəsb edir və ədəbiyyat və mifologiyanın ortaq müstəvisində zəruri məsələləri özündə ehtiva edir. Qeyd edək ki, Şaman Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Ural-Altay və s. türklərinin mifologiyasında universal təbiətli, yarıməfsanəvi, yarımhəyatı dini şəxsiyyətdir, Tanrı ilə İnsan arasında əlaqələndirici kimi tanınmışdır. Şamanlar melodiya və şeir qoşmuş, tamaşaçıları affekt dərəcəsinə gətirməyə qadir rəqs etməyi bacarmışlar. Mənbələrdə onların, eyni zamanda, ruhları çağıran, xəstəlikləri müalicə edən, savaşa vaxtı öz elini ruhlandırان şəxsiyyətlər olduğu göstərilir. Əsər qəhrəmanın bir Şamanla "Tanrı hüzuruna getməsi və bu yolun çətinliyi" ilə başlayır. Ancaq bu çətinliklər əsər qəhrəmanının yolundan saxlamır. Təbii ki, Tanrıya qovuşmaq asan deyil və Tanrı ilə üz-üzə dayanmaq bir Türk mental düşüncəsini özündə ehtiva edir. Yolun bələdçisi isə Şamanlar Şamanı Qaraqurumlu Göyçə Tanrı qulu, Tanrı elçisidir. Yəni, o, Tanrı ilə İnsan arasında əlaqələndirici kimi rol oynayır. Burada ilk olaraq qəhrəmanın getdiyi "yol" obrazını aydınlaşdıraraq. Qeyd edək ki, insanın yol getməsi azərbaycanlı təfəkküründə adi məkani hərəkət deyil, bu ilk növbədə mənəvi yol sayılır. Yola çıxmaq yüksəlişə, kamilliyə, ucalığa doğru getmək deməkdir. Məhz buna görə yolçu ruhun xilasına, ucalığa gedən şəxs kimi ülviləşir və bu yolun asan olmadığını, insanların canlarını fəda etmələri gərəkdir ki, əsərdə bunun şahidi oluruq. "Tanrı hüzuruna gəldik. Yolumuz çətin və qorxuncdu, neçələri qafalarını və gövdələrini vermişlərdi. Məni dayanılmaz bir sevda çəkirdi. Önümdə yol göstəricim Şamanlar Şamanı Qaraqurumlu Göyçə idi (Ağaoğlu, 2007: 78).

Təsəvvüfdə də yol xüsusi mənaya malikdir. Məsələn, təsəvvüfdə əsas anlayışlardan olan "təriqət" sözü "yol" deməkdir. Qəhrəmanın yolu təsəvvüfün şəriət, तरीqət, həqiqət və mərifət mərhələlərindən keçir. Sufinin də तरीqətdə Allaha doğru simvolik bir yol getməsi aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Şəriət-islamın ehkamlarının mənimsənilməsi
2. तरीqət-nəfsin ram edilməsi və dəyişdirilməsi
3. Həqiqət-həqiqi "Mənə" çatma
4. Mərifət-həqiqi idraka tam qovuşma (Cəfərli, 2000: 99).

Qeyd edək ki, "Sufizm" və ya "təsəvvüf" mahiyyət etibarilə eyni mənəvi ifadə edən anlayışlardır və hər iki termindən eyni inanc sistemini ifadə etmək üçün paralel şəkildə istifadə

olunur. “Sufizm orta əsrlərdə islam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir” (Babayev, 2007: 8). Ərəbcə isə «parlaq», «saf», «təmiz» mənalarını verən «safa» kəlməsindən yarandığı da mülahizə edilir. Həmin fikrin tərəfdarları deyilən mənəvi-əxlaqi paklıq, daxili saflıq və Haqqa gedən yoldakı ruhi təmizlik ilə əlaqələndirirlər (Babayev, 2007: 9).

Əsərdə şamanın isti yay günündə səhra ilə yol getməsi, səhrada nə bir ağac, nə bir damla suyun olmaması, iyul günəşinin onları yandırması yolun çətinliyini bir daha sübut edir. Şamanın əlində dəf, belində tütək, əfsunlu və tilsimli parçaların bədənindən asılması şamanların musiqi, rəqs və ovsunlardan istifadə etmələrinə işarə edir. Başından uzanıb tökülən və çöhrəsini bürüyən saçları isə dağınıq təsvir edilməsində təsəvvüfün izləri var. Təsəvvüfdə saçın və günəşin simvolik mənası var ki, Yaqub Babayev yazır: “Saçın çoxluğu kəsrətə, qaralığı zərrənin və bəndənin vəhdət aləmindən ayrılıb «şəbi hicran»a, üzün gözəlliyi isə Haqqın gözəlliyinin təcellisidir. Saç bəzən ruhların məskəni anlamında da işlədilir. Qeyd edək ki, Günəş (aftab) – həm vəhdət, birlik, həqiqət, həm də gözəllik, üz və camal rəmzidir. Tanrının camal sifətlərinin nişanəsidir (Babayev, 2007: 51).

Məlumdur ki, Türk xalqlarının tarixini, mədəniyyətinin keçib gəldiyi inkişafı öyrənmək üçün Şamanizm əsas qaynaqdır. Şamanizm din olmaqdan öncə xalqın inamıdır və Şamanizm mifik təsəvvürlərlə bağlıdır. Bu mənada şamanizm - din, şamanizm - mədəniyyət tarixi və ən dar mənada şamanizm bugünkü aşılıqdır. Biz qədim şamanların sonuncu nümayəndəsi və ən böyük ustası kimi Dədə Qorqudu qeyd edə bilərik. Və bu gün də müəyyən adamlara deyilən dərviş, şaman təbiəti adı da təsadüfi deyim olmadığını göstərir. Mahmud Allahmanlı yazır: “Geniş mənada şamanizm bizim fikrimizcə, türk mədəniyyətində bütöv bir mədəniyyət sistemini, dünyagörüşü əhatə edir. Dar mənada ozan-aşıq sənətinin sələfi kimi anlaşılır (Allahmanlı, 2022: 10).”

Ə. Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsərində biz həmçinin müxtəlif türk tayfalarının şamanları haqqında məlumat əldə edirik. Məsələn, “Hər elin şamanları başda Şamanlar şamanı olmaq üzrə ayrı bir səf təşkil edir. Odur, sarı rəngli tuğun altında Cünqariya şamanları. Bax qırmızı rəngli tuğun yanında Qırğız şamanları, o biri tərəfdə göy rəngli Orxon şamanları, daha o biri yanda yaşıl rəngli Qaşqar şamanları, onların sol tərəfində qırmızı rəngli Qobi şamanları, sağ tərəfdə pənbə rəngli Altay şamanları! Bu da bizim qara rəngli Qaraqurum şamanları!” (Ağaoğlu, 2007: 85).

Şamanlar hətta ovsunlama üsulundan da istifadə edirlər və bunu musiqi ilə həyata keçirərək şər qüvvələrə qarşı magik-mistik ritual icra etməklə yol, keçid alaraq yollarına davam edirlər. Biz əsərdə bunun şahidi oluruq. Məsələn, “Birdən-birə qarşımıza iki canavar çıxdı. Ac canavarlar qorxunc bir nərə ilə üstümüzə atılmaq üzrə idi. Mən titrəyirdim. Şaman güldü, belindəki qamış dodaqlarına yaxınlaşdı. Canavarlar dayandılar və qamışın səsi yüksəldikcə, Şamanın barmaqları tütəyin dilləri üzərində oynadıqca onların gözləri süzüldü, ayaqları büküldü və birdən birə ikisi də yerə sərilərək hədsiz bir maraqla dinləməyə başladı. Şaman çala-çala yola düzəldi” (Ağaoğlu, 2007: 78).

Əsərdə Şamanla aparılan dialoqdan məlum olur ki, Tanrı yolunda çəkilən nəfəsin içdən gəlməsi, gedilən yolun saf, müqəddəs, pak olması təsəvvüfün izlərinə işarədir. Təsəvvüfdə Tanrı üçün müqəddəs, saf yola çıxanlar səyyarlar və müsafirlərdir. “Canım Şaman! Qamışda Tanrı qüvvəsi vardır! Şaman dedi. - Qamış Tanrı gölündən götürülüb. Amma iş onda deyil. İş nəfəsdədir. Nəfəs içdən gəlməli, təmiz olmalıdır. Tanrı üçün çəkilən nəfəs içdən gəlir!” (Ağaoğlu, 2007: 78). Aydın ki, canavarların nəfəsə tab gətirməmələri, nəfəsin əslinə qayıtması, əslə qayıdan hər nəfəsin hər şeyi ram etməsi Tanrıya yaxınlaşmaqda olan insanın ruhunun saflaşmasının sübutudur. Deməli, insan ruhunun təmizlənməsi ən vacib amillərdən biridir. Təsəvvüfdə Haqq yolunun yolçusu olan sufi və aşiqə salik, səyyar və ya müsafir deyilir. «Salik» ərəbcə «yol gedən», «yolçu», «təriqət yolçusu» anlamındadır. «Səyyar» «seyr edən» (Haqqa doğru hərəkət edən, Haqqı seyr edən), «müsafir» isə «səfərə çıxan» (Haqqa doğru səfər edən) mənalarında xüsusi təsəvvüf istilahi kimi işlədilir. Bədii ədəbiyyatda bunlardan «salik» termininə daha tez-tez rast gəlirik (Babayev, 2007: 32).

Əsərdə biz Ellik ulusu adlanan ulusa rast gəlirik ki, bura Tanrının sevdiyi bir ulusdur. Ulusun atası Tanrının qulu Ellikdir. Burada əsərin qəhrəmanların Tanrının sevdiyi ulusdan xeyir-dua

almalıdırlar. Qeyd edək ki, Ə. Ağaoğlu qədim türk yasasını, əcdadımızın dünyaya yer üzündəki ahəngin qorunmasına cavabdeh olaraq gəldiyini bilən, ulusu sevmək fənnini, harmoniyanı qorumaq görevini fəhminin parlaq qüdrəti və qələminin ecazıyla "Tanrı dağı"nda mənəvi vəzifə olaraq mənimsəyən böyük insanlarımızdan biriydi (Əhməd Ağaoğlu haqqında düşüncələr, 2021: 1).

Bundan əlavə əsərdə türk elinin adət-ənənələri və qonaqpərvərliyi də əks olunmuşdur. Məsələn, bu eldə bəmbəyaz saqqallı, uzun saçları çiyinə tökülmüş Elliyin bizi hörmətlə qarşılamaı türk mental düşüncəsində qonaqpərvərliyin göstəricisidir. Qəhrəmanın ağsaqqal Elliyin xeyir-duasını alması və sonra bütün ulus xalqının dua mərasiminə başlaması ulus xalqının adət-ənənələrə birlikdə riayət etdiyini görürük. Elliyin yemək zamanı gəlincə "Qutlu od" üzərinə təzə kumıs çiləməsi və 3 dəfə "Uruy!, Uruy!, Uruy!" deməsi və bütün otaqlarda oturanların hamısı bu səsləri təkrar etmələri, otağın ortasında bir bez ətrafında oturmaları, yeməkdən sonra yenə od üzərinə kumıs səpilməsi, bilməcə müsabiqəsinin keçirilməsi kimi nümunələr adət-ənənələrin sübutu və birliyin göstəricisidir. Urasay yurdunda qadınların yun yumaqlar hazırlamaları, quş tüklərindən istifadə etmələri əsas məşğuliyyətlərindən biri kimi hesab olunurdu.

Ellik əlində südlə dolu qaşiq tutaraq duaya başlaması türk yurdunda yaşayanların birliyinin, həmrəyliyinin nişanəsidir və dua vasitəsilə Tanrıdan himayə olunmalarını istəyirlər. "Bizi yaradan yiyəmiz Tanrı! Bizi saxlayan sahibimiz ana! Ey Tanrı! Ey səkkiz göyü yaradan! Ey dörd göyün sahibi ana! Ey doqquz günəşli yer! Bəslədiyimiz heyvanları qoru! Doğurduğumuz çocuqları yataqlarla bəslə!" (Ağaoğlu, 2007: 80).

Qeyd edək ki, Şaman təsəvvürləri, şaman əfsanələrindən qidalanmışdır. Bunu Şaman əfsanələrindən şaman olacaq adamı albıslar əmizdirməsi ilə qeyd edə bilərik. Bu əmizdirmə ritual-mifoloji səciyyə daşıyır. Bununla şaman yeni status qazanaraq, ruhlarla əlaqə yaradır. Ancaq, ağsaqqal Elliyin əlində süd tutmaqla duaya başlaması şamanizmin izlərini göstərməklə yanaşı, adi insanların yeni status qazanaraq yeni mərhələyə qədəm qoyması, onun Tanrı hüzuruna gedəcək yolda mərhələlərdən pillə-pillə keçməsinin göstəricisidir. "Ellik duanı bitirər-bitirməz əlindəki kumıs dolu kasanı havaya atdı. Birdən nə görsək yaxşıdır? Üç bəyaz leylək uça-uça bizə doğru gəldilər. Elliyin başı üzərində dolandırlar və gön çanağın kənarına düzülərək kumıs içməyə başladılar. Bu, duanın qəbulu əlaməti idi. Ellik məmnun oldu, quşları oxşadı. Bizi kumıs içməyə dəvət etdi (Ağaoğlu, 2007: 81)."

Elliyin xeyir-duasını aldıqdan sonra qəhrəmanın Tanrı hüzuruna çıxdığı yola davam edərkən qarşısına bir çay çıxması yeni bir mərhələdən keçməsinə işarə edilir. Çay, dağ, ağac və s. kimi şeylərin Şaman inamlarında ruhları olduğu qeyd olunur. Bu da animizm ilə bağlı məsələdir ki, qədim əcdadların bütün varlıqların arxasında ruh görmək xüsusiyyətini təcəssüm etdirir. Çayın suyunun çox parlaq təsvir olunmasını Şaman Tanrı suyu olduğunu və yeddi belə çay keçməklə Tanrı dağına yaxınlaşacağını bildirir. Çaydan keçməkdə əsas şərt insanın mənən saflaşmasıdır. Belə ki, çay bu baxımdan çətin maneə-keçidlərdən biridir. Çay məkanları, dünyaları bir-birindən ayıran sərhəddir (Rzasoy, 2015: 181).

Təbii ki, qəhrəmanın mənən, ruhən təmizlənməsi vacibdir. Məlumdur ki, mömin bəndələr də su ilə dəstəmaz alaraq pak, təmiz şəkildə Tanrı hüzuruna çıxırlar. Təbii ki, İnsan ruhunun, nəfsinin saflaşması və mənən Tanrıya yaxınlaşması əsərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Nəfs ruhla bədən arasındakı ziddiyyətin başlıca səbəbidir. Təsəvvüfdə Haqq yolçusu və kamil insan üçün ən başlıca vəzifələrdən biri nəfslə mücadilə və onun öldürülməsi sayılır. Çünki, nəfs qəlb ilə Haqq arasındakı hicabdır (Nəhəng fikir və əməl adamlarımızdan biri – Əhməd bəy Ağaoğlu: metodik vəsait, 2019: 35).

Əsərdə qəhrəmanın çayda çimərkən suyun rənginin bulanması, xoşagəlməz qoxunun gəlməsini Şaman insan ruhunun kirli olması ilə əlaqələndir. Müəllif ruh kirinin vücut kirindən dəhşətli olması havanı zəhərləsə də, sonunda insanın mənən təmizlənəcəyini və insan ruhunun pisliklərdən, yalançılıqdan, qorxaqlıqdan, zorakılıqdan, ikiüzlülükdən, fırıldaqçılıqdan paklaşmasını ancaq Tanrı çaylarında çimməklə bitəcəyini bildirir.

"Canım Şaman, ruh pislikləri nə olan şeydir?"

İnsan ruhu gül yarpağına bənzər. O yaşillanıb böyüdükcə, üzərinə bir cür böcəklər qonur. Bağban vaxtında xəbər tutmasa, yarpaq məhv olur. İnsan ruhunun böcəkləri bunlardır: yalan, qorxaqlıq, zorakılıq, ikiüzlülük, fırldaqçılıq və s. Bu həşəratı daşıyan insanlarda artıq insanlıq qalmır və onlar Tanrı hüsuruna çıxma bilməzlər” (Ağaoğlu, 2007: 84).

Ə. Ağaoğlu əsərdə oğlanlarla qızlar arasında aparılan bir bilməcə yarışmasında Türk yurdunun sənədlərinin Bozqır düzənində oturan türklərin yurdu Şimal dənizi, Batı dənizi, Cənub dənizini əhatə etdiyini diqqətimizə çatdırmışdır.

Bozqur dənizində oturan,
Şimal dənizində bağlanan,
Yanları batı dənizinə varan,
Ətəkləri cənub dənizinə çarpan
İşıq Kil dağı,
Üzü orta yayla,
Köksü oddan günəş-
Biliniz, baxalım, bu nədir?

Oğlanlar dərhal:

- Türk yurdu, Türk yurdu!- deyə bağırışdılar (Ağaoğlu, 2007: 82).

Ə. Ağaoğlu hətta “Sərbəst insanlar ölkəsində” fəlsəfi povestində türkün tarixi keçmişinə nəzər salmışdır. “Daşqın bir qanın həmlələri ilə” Şərqə, Qərbə, Şimala və Cənuba yayılmış əcdadlarının məmləkətlər basdığından, dövlətlər qurduğundan, mədəniyyətlər meydana gətirdiyindən bəhs edir (Şamioğlu, 2023: 42).

Əsərdə Kişilik yolunun Tanrı zirvəsinə qaldırılması Türk millətinin Tanrıya yaxınlaşmaq ideyasını əks etdirir. Kişilik əyilməzlilik, dəyanətlik, haqq yolunun yolçusu, hürriyyət və istiqlal zirvəsinin qoruyucusu, hər kəsin yardımçısı kimi qiymətləndirilir. “Kişi Tanrı eşidir. O, Tanrı kimi əyilməz, bükülməz, öz içindən başqa kimsədən çəkinməz. O, Tanrı kimi dəyanətlidir. Varlığa, yoxluğa, acliğa, toxluğa, ucalığa, zənginliyə, yoxsulluğa baxmaz! O, Tanrı kimi haqq yolunun, insanlıq cığırının, şərəf və heysiyyət izinin, hürriyyət və istiqlal zirvəsinin qoruyucusudur. Tanrı kimi o da binəsiblərin yardımçısıdır! Tanrı kimi o da ötkəm sözlü, açıq danışandır, yalan bilməz, riya sevməz, yaltaqlıq etməz. Qıyası, o mənim kainatdakı eşqidir! Mən onda yaşayıram, onda görürəm” (Ağaoğlu, 1930: 71).

Sonda əsər Türk elinin elçilərinin Tanrı Dağında and içmələri ilə bitir ki, Andın məzmununda Türk elinin birliyi əsas yer tutur ki, bu da əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Məlumdur ki, Türklərdə dağ ucalıq rəmzi kimi xatırlanmışdır. Həmişə də ona can atılmışdır. Eyni zamanda, bu ucalıqda bir təmizlik, tərəvət aranmış və Allaha yaxınlıq hiss olunmuşdur. Həmçinin, Şamanlarda andın dağ başında içilməsi bu törənlərdə çox əski türk inancları yer almaqdadır. Bu bir tərəfdən törənlərin dağ üzərində yapılması uca dağların tanrıya ən yaxın yerlər olmasından irəli gəlsə, digər tərəfdən isə dağda həmişə ululuq, allaha yaxınlıq hiss olunmuşdur. Məhz ona görə də, and içmə məqamlarında, eləcə də, daha başqa vəziyyətlərdə həmişə dağa pənah gətirilmişdir. Türk elinin elçiləri and içir: “Əlimiz var-ışləyəcək, ayağımız var -gedəcək! Beynimiz var-düşünəcək, könlümüz var-duyacaq! Bir-birimizə sarılacağız. Yürüyəcəyiz! Başımız dik, ürəyimiz açıq, sözümüz ötkəm-yürüyəcəyiz! Heç bir əngəl bizi durdurmayacaq! Sönmüş ocaqlarımızı işıqlandırmaq, dağılmış yurdumuzu qurmaq üçün yürüyəcəyiz!”

Nəticə

Qeyd edim ki, biz Ə. Ağaoğlunu Azərbaycanda çalışdığı qəzetlərdə Türk xalqları birliyinə nail olmağa cəhd göstərməklə yanaşı, Türkiyədə bir sıra dərnəklərdə də onun fəaliyyətini də görürük. Gülsərən Akalın yazır: “Əhməd bəy Ağaoğlu Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Bilgi dərnəklərinin və Türk Yurdu dərgisinin qurucularındandır, həm də bu dərginin yazarlarından olmuşdur (Şamioğlu, 2023: 70). Haqlı olaraq M.K. Atatürk demişdir: “O bütün türk dünyasının oğlu idi... Bir millət, vətən

həyatda var olduqca Əhməd bəy Ağaoğlunun adı uca tutulacaq, Türk-İslam dünyası onu böyük ehtiramla, qədirlənliklə yad edəcək, yaradıcılığı yeni-yeni incəliklərlə işıqlandırılacaq” (Əhməd Ağaoğlu haqqında düşüncələr, 2021: 11). Bədirxan Əhmədli yazır ki, “Ankarada Ə.Ağaoğlu bir müddət Mətbuatın baş müdiri, Anadolu Agentliyində işləyir, Türkiyə Böyük Millət Məclisinə Qarsdan millət vəkili seçilir. 20-30-cu illər Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında onun da böyük əməyi olmuşdur. Ankara və İstanbul Universitetlərində professor vəzifəsində də işləmişdir” (Əhmədli, 2017: 205). Ə.Ağaoğlunun təfəkküründə Türklük və Türkçülük bir millətin oyanışı kimi təzahür edib. O, bir Türk milliyətçisidir. Türkçülük onun təfəkkürünün onurğa sütunudur (Türk Dünyasının Möhtəşəm İctimai və Siyasi Xadimi Əhməd Ağaoğlu anadan olmasının 150-ci il dönümündə simpozium, 2019: 43). Türklük və Türkçülüü birləşdirici ünsür kimi istifadə edən ilk insanlardan biri olmuşdur və onun “Tanrı dağında” əsərində qaldırılan Türk elinin birliyi, həmrəyliyi hal-hazırda da müasir dövrümüzdə aktualdır və mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Akalın, G. (2004). Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı: AzAtaM, 164 s.
2. Ağaoğlu, Ə. (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 391 s.
3. Cəfərli, M. (2000). Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: “Elm”, 265 s.
4. Babayev, Y. (2007). Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Nurlan”, 128 s.
5. Allahmanlı, M. (2022). Şaman, ozan və aşiq. Bakı: “Ağrıdağ” nəşriyyatı, 332 s.
6. Əhməd Ağaoğlu haqqında düşüncələr. (2021). Ədəbiyyat qəzeti. 30 oktyabr. № 43, s.4-5.
7. Rzasoy, S. (2015). Azərbaycan dastanlarında şaman qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 436 s.
8. Nəhəng fikir və əməl adamlarımızdan biri – Əhməd bəy Ağaoğlu: metodik vəsait. (2019). Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Bakı: F.Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 35 s.
9. Ağaoğlu, Ə. (1930). Sərbəst insanlar ölkəsində. İstanbul: İlk nəşr, 71 s.
10. Şamioğlu, Ş. (2023). Azərbaycan Mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq. Bakı: “Elm və təhsil”, 328 s.
11. Əhmədli, B. (2017). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 376 s.
12. Türk Dünyasının Möhtəşəm İctimai və Siyasi Xadimi Əhməd Ağaoğlu anadan olmasının 150-ci il dönümündə simpozium. (2019). Türk Ocak Yayınları, 19-20 Sentyabr. Bakı-Azərbaycan. 21-22 oktyabr. İstanbul Türkiyə.

Göndərilib: 18.11.2023

Qəbul edilib: 20.01.2024